

УДК 347.6

О. Сафончик,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ШЛЮБНИХ ПРАВОВІДНОСИН І ПРАВОВІДНОСИН, ПОДІБНИХ ДО ШЛЮБНИХ

У сучасній Україні у сфері відносин подружжя й сімейних відносин застосовується сімейне законодавство, що регулює шлюбні правовідносини. Відповідно до положень сімейного законодавства України, сімейні відносини та шлюбні відносини створюються на основі немайнових (особистих) і майнових відносин між подружжям (чоловіком і жінкою) та між членами сім'ї (батьки-діти, онуки, брати-сестри, всиновлювачі-всиновлені).

Шлюб як союз чоловіка й жінки, що має соціальне значення, визначає правове становище дітей, народжених у цьому союзі, майнові відносини між подружжям та їхні спадкові права. Щодо цих прав шлюб є юридичним фактом, однак укладення такого союзу залежить від волі майбутнього подружжя і є юридичним правочинном.

Положення та норми сімейного законодавства України самі по собі не призводять до виникнення, зміни або припинення шлюбних правовідносин. Сімейно-правові норми передбачають певні життєві обставини, так звані юридичні факти, що породжують зазначені наслідки.

Виникнення цивільних правовідносин, а також їх зміну й припинення норми права пов'язують із настанням певних обставин, що називаються юридичними фактами.

Право опосередковує процеси досягнення цілей соціальної дійсності, регламентує форми та способи її здійснення, ставлячи в залежність від цієї регламентації правомірність або неправомірність

відповідних дій. Тому зв'язок поведінки соціальних суб'єктів із правом виникає вже на стадії постановки мети, вироблення плану її реалізації, включаючи вибір форми і способу майбутньої дії.

Суб'єктивний момент будь-якої дії становить і передбачення її наслідків, усвідомлення відповідальності за її вчинення або невчинення (бездіяльності). Тому норми права в необхідних випадках містять у собі не лише дозволи й заборони, а й вимоги до цілей, форм і способів дій.

Об'єктивний момент правомірної поведінки – це втілення в нормах права інтересів і потреб людей: дотримання норм призводить до набуття прав та обов'язків, які дають змогу суб'єктам реалізовувати свої інтереси. Категорія юридичного факту відображує зв'язок дій із їх результатами, передусім виникненням реальних, конкретних відносин, що визнаються й охороняються державою. Якщо такі відносини не виникли, а дія вчинена лише для створення видимості їх наявності й має на меті інші цілі, це позбавляє сили правомірного юридичного факту. Отже, мнимий правочин, фіктивний шлюб є недійсними.

Тому загальними умовами перетворення дії на законну підставу правовідносин є відповідність нормі права мети (суб'єктивний момент) і наслідків (об'єктивний момент) цієї дії. Набуття прав на ті чи інші блага здійснюється з метою задоволення матеріальних і духовних потреб, що становить об'єктивно необхідний момент відповідних дій.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові праці таких правознавців, як М.В. Антокольська, С.Б. Булеца, В.А. Ватрас, Я.Р. Веберс, Є.М. Ворожейкін, Д.В. Генкін, К.М. Глиняна, В.С. Гопанчук, К.А. Граве, О.І. Грічук, К.Є. Демиденко, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.В. Жилінкова, О.М. Калітенко, В. М. Коссака, О.П. Кузнецова, В.В. Луць, В.П. Маслов, Г.К. Матвеев, О.А. Підпригора, О.В. Розгон, З.В. Ромовська, В.О. Рясенцев, І.М. Сирота, М.М. Сібільов, І.В. Спасибо-Фатеева, Є.А. Суханов, Є.О. Харитонов, Ю.С. Червоний, Я.М. Шевченко, С.І. Шимон, О.А. Явор та інші.

Метою статті є науковий аналіз, систематизація, оцінювання, розроблення пріоритетних напрямів сімейного права в галузі виникнення та припинення шлюбних правовідносин і правовідносин, подібних до шлюбних, теоретичних і практичних проблем, що виникають у цій сфері.

Концепція шлюбу як інституту особливого роду була дуже популярна в минулому. Її прихильники визнають у шлюбних правовідносинах наявність тих або інших договірних елементів, але відмовляються розглядати їх як договірні правовідносини. О.І. Загоровський, наприклад, зазначає, що хоч шлюб «у походженні своєму має елементи договірної угоди, але в укладенні своєму й у припиненні далекий від природи договору; як укладення шлюбу, так і його розірвання не залежать від волі подружжя. Тому шлюбний інститут правильніше вважати належним не до сфери договірної угоди, а до розряду інститутів особливого роду (*sui generis*)» [5, с. 211].

Г.Ф. Шершеневич уважав, що підставою виникнення і шлюбу, і цивільного зобов'язання є договір, але шлюбні правовідносини, на його думку, не є цивільним зобов'язанням. Відмінності шлюбу від зобов'язання він убаचाє в тому самому, що й І. Кант: «Коли договір спрямований на виконання однієї або декількох дій, то наслідком

його будуть зобов'язальні відносини. Шлюбне ж співжиття не має на увазі певних дій, але спілкування на все життя має, за ідеєю, моральний, а не економічний зміст» [6, с. 312].

Саме так Г.Ф. Шершеневич визнавав юридичний факт, що породжує шлюбні правовідносини, договором, відносини ж, які виникають на його основі, він теж уважав належними до інститутів особливого роду.

Практично всі сучасні вчені в нашій країні відмовляються визнавати угоду про укладення шлюбу цивільним договором. Основні їхні докази зводяться до такого: по-перше, вони вважають, що метою укладення шлюбу є не тільки виникнення шлюбних правовідносин, а й створення союзу, оснований на любові, повазі тощо [7]. Іншим доказом є те, що, вступаючи в шлюб, майбутні подружжя не можуть визначити для себе зміст шлюбних правовідносин, їхні прав та обов'язки визначені імперативними нормами закону, що є нетиповим для договірних правовідносин.

Наприклад, О.С. Іоффе відзначав, що шлюб виникає на підставі юридичного акта, укладеного з наміром породити правові наслідки. У цьому виявляється подібність шлюбу до цивільної угоди. Проте соціальний зміст і правові особливості шлюбу в суспільстві, на його думку, виключали класифікацію шлюбу як одного з різновидів цивільно-правових угод. Угода має юридичною метою створення для її учасників конкретних прав та обов'язків. Шлюб, оснований на любові, а не на корисливих майнових інтересах, подібного за таку правову мету не має. Метою вступу в шлюб О.С. Іоффе називав бажання одержати державне визнання створеного союзу, «основа якого – взаємна любов і повага – не входить до його юридичного змісту. Тому шлюб може припинитися в будь-який час, тільки-но цю основу буде підірвано, що неможливо в цивільних угодах» [6, с. 172].

Проте деякі автори відзначають, що угода про укладення шлюбу за пра-

вовою природою не відрізняється від цивільного договору, вважаючи, що вона регулюється правом і породжує правові наслідки, а тому є договором.

М.В. Антокольська зауважувала, що «воля осіб, які укладають шлюб, спрямована до досягнення цілої низки наслідків, як правових, так і неправових» [8, с. 254].

Необхідно говорити про два типи мети угоди про вступ у шлюб. Одна мета неправового характеру, зумовлена соціальним змістом шлюбу, визначається мотивами любові чи іншої взаємної прихильності. Вона не пов'язана з угодою про вступ у шлюб як правовим явищем і ніяк не впливає на неї. Інша мета – одержати законний статус подружжя, тобто той правовий результат, на який спрямована воля сторін, хоча й із низкою неправових наслідків. Це і є метою угоди про вступ у шлюб як правочину [9, с. 133].

Угода про вступ у шлюб, по суті, укладається до виникнення певних юридичних наслідків. У літературі із цього приводу існують три основні точки зору. Відповідно до них, укладення шлюбу приводить до виникнення: 1) договору; 2) шлюбних (подружніх) правовідносин; 3) спеціального правового статусу (статусу подружжя). На думку прихильників договірної концепції, елементи цивільно-правової правочину виявляються на всіх стадіях існування шлюбу: від його укладення до припинення [10, с. 234].

Значним недоліком такого роду суджень є те, що вони охоплюють єдиним договірним відношенням усі правові явища, які виникають у зв'язку з укладенням шлюбу. Тобто необхідно проводити межу між угодою про вступ у шлюб і шлюбом як правовим результатом реєстрації подібної угоди й говорити про правову природу кожного з них окремо.

Поряд із договірною концепцією в сімейному праві існує інша правова думка, а саме що в результаті укладення шлюбу виникають шлюбні правовідносини.

Л.В. Драгневич пропонує таке визначення: шлюб – це правовий правочин, різновид партнерства або ж добровільний союз між чоловіком і жінкою, оснований на взаємній згоді, почуттях любові, дружби, юридично оформлений у державних органах з метою створення сім'ї, виховання дітей, унаслідок чого між подружжям устанавлюються особливі правовідносини [11, с. 41].

Із цього приводу С.І. Шимон зазначила: «... права та обов'язки подружжя – й особисті, і майнові – існують у рамках єдиних подружніх правовідносин... При цьому шлюбні правовідносини виникають у зв'язку з єдиним актом – укладенням шлюбу» [12, с. 115].

Л.В. Драгневич акцентує увагу на моральних аспектах шлюбу, таких як любов, дружба. Звісно, взаємна любов, моральна й матеріальна підтримка, повне взаєморозуміння, чесне ставлення один до одного, вироблення єдиного спільного стилю подружнього життя мають велике значення передусім для їхнього життя, щоб не створювати ситуації неможливого спільного проживання та, як наслідок, розлучення. Однак говорити про шлюб як союз, що оснований тільки на любові, можна лише в ідеалі, враховуючи «шлюби з розрахунку», коли не йдеться про почуття. Саме тому таку підставу не варто відзначати як загальноприйняте поняття шлюбу.

Проте в юридичній літературі існує думка, що шлюб необхідно розуміти як спеціальний правовий статус, який надає окремій особі, котра укладає шлюб, поряд з іншими цілий комплекс можливостей у вигляді статусних прав.

Реалізація їх відбувається в рамках конкретних правовідносин і залежить від волі суб'єкта, який, незважаючи на факт настання необхідних умов, може відмовитися від реалізації наданого права (наприклад, права на аліменти) [9, с. 135; 13, с. 56].

Деякі автори продовжують стверджувати, що перебування в шлюбі є тривалим шлюбним правовідношенням, тим самим заперечують межу між

подружнім статусом і конкретними правовідносинами, які можуть виникати в результаті реалізації прав, що становлять цей спеціальний статус.

Карл Заллер зазначав, що шлюб – це загальноприйняті й узаконені відносини представників двох статей; він може існувати й без дитини, а сім'я передбачає принаймні одну дитину. Насамперед шлюб є явищем суспільним, а лише потім біологічним [15, с. 53].

Радянські соціологи давали свої визначення шлюбу з урахуванням необхідності обмеження ведення безладних статевих відносин, як це було за первіснообщинного ладу й у деяких суспільствах несучасного світу. Актуальним було закріплення шлюбу як такого, що історично змінює соціальні форми відносин між чоловіком і жінкою, за допомогою якого суспільство впорядковує та санкціонує їхнє статеве життя й установлює їхні подружні та батьківські права й обов'язки [16, с. 208]. Визначення досить цікаве, хоча не торкається всіх аспектів шлюбу.

Вимоги держави до укладення шлюбу полягають у встановленні законом умов укладення шлюбу, що стосується певних особистих властивостей і правового статусу осіб, які мають намір укласти шлюб. Ці умови встановлюються з метою забезпечення створення тільки здорових, міцних зв'язків сімей і запобігання укладенню таких шлюбів, з приводу яких існує велика ймовірність, що створена на їх підставі сім'я не зможе належним чином виконувати свої суспільні функції.

Сімейно-правові норми самі по собі не призводять до виникнення, зміни або припинення шлюбних правовідносин, однак вони передбачають певні обставини (юридичні факти) [17, с. 18], що породжують певні наслідки. Юридичні факти в сімейному праві – це реальні життєві обставини, які, відповідно до чинного сімейного законодавства, є підставами виникнення, зміни і припинення сімейних правовідносин [18].

Категорія юридичного факту відображає динаміку суспільних відносин і, відповідно, правовідносин, найважливіша стадія якої – реалізація суб'єктивних прав та обов'язків.

Шлюб як союз чоловіка й жінки, що має соціальне значення, визначає правове становище дітей, народжених у цьому союзі, майнові відносини між подружжям і їхні спадкові права. Щодо цих прав шлюб є юридичним фактом, однак укладення такого союзу залежить від волі майбутнього подружжя і є юридичним правочином.

Сімейний кодекс (далі – СК) України в ст. 21 дає визначення шлюбу як сімейного союзу чоловіка й жінки, який зареєстрований у державному органі РАЦС. Крім того, певна норма закріплена й Конституцією України (ч. 1 ст. 51). Звідси шлюб у правовому аспекті регулює відносини між чоловіком і жінкою щодо створення сім'ї, адже саме сім'я є головним інститутом сучасного суспільства.

У сучасному правничому світі деякі вчені країн ЄС наголошують на тому, що шлюбні відносини можуть виникати й між особами однієї статі, які можуть укласти шлюб як партнери. Пояснюють вони це тим, що шлюб – це союз між двома особами, які мають бажання створити сім'ю та разом виховувати дитину.

А от українське сімейне законодавство не дозволяє укладення шлюбу між одностатевими партнерами, бо закріплює основні ознаки шлюбу: це союз саме жінки й чоловіка, тобто осіб різної статі; це сімейний союз, який припускає спільне проживання, ведення спільного побуту, наявність взаємних прав та обов'язків (ч. 2 ст. 3 СК України); це рівноправний союз між чоловіком і жінкою, який зареєстрований в органі РАЦС та укладається на невідзначений строк.

Звідси випливає, що в разі проживання жінки й чоловіка однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу в них не виникає прав та обов'язків подружжя, хоча сімейний союз існує.

Не змінює цього становища навіть і той факт, що вони укладають певний шлюбний обряд за звичаями тієї чи іншої народності або шлюбний релігійний обряд (вінчання). Хоч у випадках, передбачених законом, шлюбу, що укладений за релігійним обрядом, надається юридичне значення. Це стосується шлюбів, які укладені за релігійними обрядами до створення або відновлення державних органів РАЦС (ч. ч. 2, 3 ст. 21 СК України). Із цього приводу ще М.В. Гордон звертав увагу на те, що «церковний документ, який свідчить про шлюб, що виник тоді, коли в цій місцевості органів РАЦС не було, приймається й тепер як доказ шлюбу».

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 № 2398-VI, актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою й започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. Відповідно до цього Закону, державній реєстрації підлягають народження фізичної особи та її походження, шлюб, розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом, зміна імені, смерть.

У сімейному законодавстві України закріплено порядок укладення шлюбів. Порядок укладення шлюбу – це прямо регламентована чинним законодавством процедура, що включає в себе дії органу РАЦС та осіб, які вступають у шлюб, спрямовані на вчинення державної реєстрації створення сім'ї як акту цивільного стану. До цього порядку належать умови, за яких шлюб уважатиметься укладеним. Отже, шлюб, за сімейним законодавством України, укладається на умовах добровільності між чоловіком і жінкою (в Україні примушення жінки й чоловіка до шлюбу не допускається) (ст. 24 СК України), які досягли шлюбного віку (ст. 22 СК України), мають сімейну правоздатність (ст. 25 СК України), не є між собою родичами

прямої лінії чи братами і сестрами, не перебувають в іншому не припиненому шлюбі.

СК України передбачає досягнення шлюбного віку (ст. 23), встановлюючи особливе шлюбне повноліття тільки для жінок. Відповідно до ч. 1 ст. 22, шлюбний вік для жінки та для чоловіка настає у вісімнадцять років. Установлення шлюбного віку є однією з умов отримання права на укладення шлюбу, бо особа, яка прагне укласти шлюб, має досягти статевої зрілості (тобто бути фізично зрілою) та відповідного стану розумового, психічного, морального й соціального розвитку. Досягнення шлюбного віку має відбутися на день реєстрації шлюбу (ч. 2 ст. 22 СК України), а це означає, що подати заяву може й особа, яка ще не досягла шлюбного віку, але досягне його не пізніше як протягом одного місяця з дня подачі заяви.

Отже, на підставі викладеного та положень СК України укладення шлюбу зводиться до таких етапів: 1) звернення до державного органу РАЦС жінки і чоловіка, які виявили бажання укласти шлюб (ч. 2 ст. 28 СК України); 2) ознайомлення осіб, які бажають зареєструвати шлюб, з їхніми правами й обов'язками (ст. 29 СК України); 3) прийняття державними органами РАЦС заяви за наявності всіх необхідних документів; 4) реєстрація шлюбу (ст. 34 СК України).

Водночас, урахуваючи аспекти розвитку й інтеграції українського законодавства до міжнародно-правових актів сімейного права країн ЄС, СК України передбачає можливість пред'явлення відповідної заяви про укладення шлюбу не лише за особистою присутністю, а й через представників за умов засвідчення такої заяви нотаріально за наявності нотаріально посвідченої довіреності. Однак зробити це можна лише за наявності поважних причин, що перешкоджають особистим зверненням. СК України не дає переліку причин неможливості подати заяву про укладення шлюбу особисто, але можна

припустити, що ними можуть бути хвороба чи відрядження.

Акти цивільного стану визначаються в ст. 49 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України як події та дії, що нерозривно пов'язані з фізичною особою й започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. До таких подій і дій ЦК України вважає належним, зокрема, народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття й вихід з громадянства, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, укладення шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення, зміну імені, інвалідність, смерть тощо. Деякі з них, відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [4], підлягають державній реєстрації. Це стосується народження фізичної особи та її походження, укладення шлюбу, розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом, зміни імені, смерті.

Державна реєстрація актів цивільного стану проводиться відділами ДРАЦС, виконавчими органами сільських, селищних і міських (крім міст обласного значення) рад. Акти цивільного стану стосовно громадян України, що проживають за кордоном, реєструються консульськими установами України.

Державна реєстрація актів цивільного стану здійснюється шляхом створення двох ідентичних екземплярів записів на бланку відповідної форми, куди включаються необхідні відомості про громадянина і про сам акт цивільного стану.

Разом із викладеним звернемо увагу й на те, що сьогодні в Україні Міністерство юстиції запропонувало, а деякі моменти вже запроваджено в практику, Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної реєстрації актів цивільного стану відносно приведення їх у відповідність до європейських стан-

дартів» [3] щодо спрощення процедури укладення шлюбу та його розірвання, а саме проведення реєстрації укладення й розірвання шлюбу за одну годину. Перше, а саме укладення шлюбу за одну годину, практично апробовано в м. Одесі в рамках запровадженого пілотного проекту з питань спрощення реєстрації шлюбу. Варто звернути увагу на те, що подібна практика вже запроваджувалася в окремих зарубіжних державах, зокрема в Естонії.

Ключові слова: шлюб, сім'я, сімейні правовідносини, шлюбні правовідносини, правовідносини, подібні до шлюбних.

У запропонованій статті звертається увага на те, що шлюб як союз чоловіка й жінки, який має соціальне значення, визначає правове становище дітей, народжених у цьому союзі, майнові відносини між подружжям і їхні спадкові права тощо. Положення та норми сімейного законодавства України самі по собі не призводять до виникнення, зміни або припинення шлюбних правовідносин. Сімейно-правові норми передбачають певні життєві обставини, так звані юридичні факти, що породжують зазначені наслідки. Надається поняття шлюбних правовідносин і правовідносин, подібних до шлюбних, а також концепція їх формування.

В пропонуваній статті звертається увага на те, що брак як союз чоловіка й жінки має соціальне значення, визначає правове становище дітей, народжених у цьому союзі, майнові відносини між подружжям і їхні спадкові права тощо. Положення та норми сімейного законодавства України самі по собі не призводять до виникнення, зміни або припинення шлюбних правовідносин. Сімейно-правові норми передбачають певні життєві обставини, так звані юридичні факти, що породжують зазначені наслідки. Надається поняття шлюбних правовідносин і правовідносин, подібних до шлюбних, а також концепція їх формування.

ства, так называемые юридические факты, порождающие указанные последствия. Дается понятие брачных правоотношений и правоотношений, подобных брачным, а также концепция их формирования.

The proposed article draws attention to the fact that marriage as a union of a man and a woman has social significance, determines the legal status of children born in this union, property relations between spouses and their inheritance rights, etc. The provisions and norms of the family law of Ukraine by themselves do not lead to the emergence, amendment or termination of marital relations. Family law provides for certain life circumstances, the so-called legal facts that give rise to these consequences. The article gives the concept of marriage relations and legal relations. Similar marital, as well as the concept of their formation.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40.
2. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 06.05.2016).
3. О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины в сфере государственной регистрации актов гражданского состояния относительно приведения их в соответствие с европейскими стандартами : Проект Закона Украины от 06.05.2016 № 4605. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JN3JX00A.html (дата звернення: 06.05.2016).
4. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01.07.2010. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 38. Ст. 509.
5. Семейное право Украины : учебник / под ред. Ю.С. Червоного. Харьков: Одиссей, 2004. 400 с.
6. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Тула : Автограф, 2001. 720 с.
7. Сімейне право України : підручник / Л.М. Баранова та ін. ; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 239 с.
8. Антокольская М.В. Семейное право : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2002. 411 с.
9. Новохатська Я.В. Щодо правової природи шлюбу. Право України. 2002. № 4. С. 131–135.
10. Явор О.А. Категорія юридичних фактів у сімейному праві: теоретичне і практичне значення. Право України. 2016. № 3. С. 229–235.
11. Драгневич Л. Сутність і ретроспектива становлення та розвитку шлюбно-сімейних правовідносин в Україні. Підприємство, господарство і право. 2002. № 1. С. 40–42.
12. Шимон С.І. Сімейне право : навчально-методичний посібник. Київ : КНЕУ, 2004. 164 с.
13. Маркин А.В. К вопросу о роли актов гражданского состояния в динамике современных правоотношений. Общество и право. 2015. № 1. С. 55–58.
14. Маркова О.В. Алиментные обязательства в международном частном праве. Международное публичное и частное право. 2011. № 3. С. 24–29.
15. Шерстнева Н.С. Семейно-правовая сущность принципа обеспечения приоритетной защиты прав и интересов несовершеннолетних. Современное право. 2006. № 3. С. 51–56.
16. Шевченко Я.Н. Понятие семьи и семейных правоотношений в семейном и гражданском праве Украины. Право Украины. 2012. № 5/6. С. 207–212.
17. Червоний. Суспільство. Держава. Право. 2002. № 1. С. 16–23.
18. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.) та ін. ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-е вид. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

